

‘Eene kentering in de publieke opinie, die wij met blijdschap constateeren’

Prostitutie, geslachtsziekten en de strijd om de moraal*

In zijn artikel ‘On the history of morality and syphilis’ geeft de medisch-historicus Owsei Temkin een overzicht van de geschiedenis van syfilis aan de hand van de verschillende betekenissen die in de loop der tijden aan de ziekte zijn toegekend. Hij onderscheidt vier periodes. De eerste betreft het tijdvak waarin de seksuele overdraagbaarheid van syfilis onbekend of omstrede was: vanaf de intrede van syfilis in Europa in het laatste decennium van de vijftiende eeuw tot ongeveer 1520. In deze periode verschilden de opvattingen erover niet wezenlijk van die over andere plagen die de mensheid bezochten: de ziekte werd algemeen beschouwd als een straf voor ’s mensen zondigheid en goddeloosheid. Hoewel de toenmalige reacties op syfilislijders ons tegenwoordig wreed voorkomen, was er in deze tijd geen sprake van een morele veroordeling van slachtoffers, zij werden niet individueel verantwoordelijk gehouden voor hun ziekte. Dat was al meer het geval in de tweede periode, die loopt vanaf het begin zestiende eeuw, toen syfilis algemeen erkend werd als een venerische aandoening tot de beginnende emancipatie van de burgerij in de tweede helft van de achttiende eeuw. Het onloochenbare verband met seksueel verkeer vormde sindsdien de basis voor een eerst nog zwakke, maar allengs krachtiger koppeling tussen syfilis en overtredingen van de huwelijks- en seksuele moraal, tussen syfilis en ontucht. In de onderhavige periode ging deze gedachtengang vergezeld van een scherpe tweedeling in de beoordeling van syfilislijders.

---

* Dit artikel is een sterk ingekorte versie van hoofdstuk 2 van mijn proefschrift: *Het venerisch probleem, Geslachtsziekten en besmettingsangst in Nederland, 1850-1990*, dat dit jaar zal verschijnen. Voor meer details, nuances, noten en literatuur zij hiernaar verwezen. Voor commentaar op een eerdere versie van deze tekst dank ik Geert de Vries.

Aan de ene kant was er het 'gewone volk', waarvoor de ziekte gold als een straf voor begane zonde, daartegenover stonden de adellijke kringen waarin een geheel andere morele standaard van kracht was en syfilis als 'cavaliersziekte' behoorde tot de aanvaardbare risico's van het frivole leven.

Aan deze dubbele morele code kwam in de derde periode een einde. Met de opkomst van de burgerij raakte de moraal hechter verankerd in het gezin en kregen noties van deugd en respectabiliteit de overhand. Nauw gelieerd aan buitenechtelijke seksualiteit was syfilis niet langer een gesel Gods die de gehele mensheid trof, noch een straf voor vleselijke zonde, maar in toenemende mate een ontferming van het besmette individu, onafhankelijk van zijn maatschappelijke achtergrond. Onder invloed van maatschappelijke veranderingen en nieuwe sociale bewegingen in de laatste decennia van de negentiende eeuw werd tenslotte de vierde periode ingeluid, van toenemende overheidsbemoeienis op velerlei gebied, waaronder ook dat van venerische besmetting. Syfilis werd in deze tijd van een persoonlijke bezoedeling steeds meer een bedreiging van de samenleving. Tegen de degenererende en ondermijnende invloed die de ziekte uitoefende op het gezin, het nageslacht, het leger, kortom op de gezondheid van de natie moest worden opgetreden.

Tegen de achtergrond van Temkins indeling zijn de gebeurtenissen uit dit artikel te plaatsen binnen de laatste periode; ze markeren de overgang van de interpretatie van geslachtsziekten als een individuele schandvlek naar een conceptie waarin hun maatschappelijke en politieke betekenis de overhand had. Deze betekenisverschuiving ging hand in hand met een hausse in de belangstelling voor het vraagstuk van geslachtsziekten. De grote belangstelling voor venerische aandoeningen stond echter niet op zichzelf, ze bevond zich in het kielzog van de maatschappelijke beroering rond het vraagstuk van de prostitutie, de zogeheten prostitutiekwestie, en kan niet los daarvan begrepen worden. Ook deed de 'vermaatschappelijking' van de tweeenheid van prostitutie en geslachtsziekten zich niet als een eenparige beweging voor. Ze was het resultaat van de inspanningen van uiteenlopende groepen, die onderling ernstig verdeeld waren. Twee vijandige stromingen droegen bij aan hetzelfde effect. De eerste, nog aarzelende tekenen van deze 'vermaatschappelijking' vonden hun neerslag in de pogingen in Nederland een systeem van *reglementering* van de prostitutie in te voeren, de voltooiing ervan voltrok zich onder invloed van groepen die zich juist ten doel hadden gesteld dit systeem van toezicht op de prostitutie ongedaan te maken. Zij ver-

zetten zich tegen de stilzwijgende erkenning van de prostitutie zoals die in de reglementering tot uitdrukking kwam. Daartegenover maakten zij de *bestrijding* van de prostitutie tot uitgangspunt van hun program, waarbinnen de afschaffing van de reglementering de eerste praktische doelstelling vormde.

De reglementering van de prostitutie

Het systeem van reglementering stelde op een specifieke organisatie van de prostitutie. Het veronderstelde dat de prostitutie geconcentreerd was in speciale instellingen, de bordelen, die vervolgens aan een combinatie van politieel en medisch toezicht onderworpen werden. Publieke huizen dienden evenals de daarin werkzame prostituées bij de politie geregistreerd te zijn, terwijl de ingeschreven prostituées daarnaast verplicht waren zich regelmatig medisch te laten keuren, waarbij zij onderzocht werden op de aanwezigheid van geslachtsziekten. Ziek bevonden vrouwen werd afhankelijk van de ernst van de geconstateerde aandoening voor kortere of langere tijd verboden haar werk voort te zetten. Zij kregen in de tussentijd geneesmiddelen of werden voor een medische behandeling, desnoods gedwongen, in een ziekeninrichting opgenomen.¹ Wanneer vrouwen zich aan het hun opgelegde werkverbod onttrokken of niet op de keuring verschenen, konden al naar gelang het reglement verschillende sancties het gevolg zijn: geldboetes, gevangenisstraf, tijdelijke opsluiting van de prostituée in een verbeteringsgesticht of sluiting van het betreffende bordeel.

De invoering van de reglementering in Nederland voltrok zich onder Frans bewind: met de inlijving van ons land bij Frankrijk in 1810 werden de toen geldende Franse verordeningen op de prostitutie ook hier van kracht en zij bleven dat tot het einde van de Franse tijd, in 1813. Ook na het vertrek van de Fransen bleven verordeningen op de prostitutie in sommige gemeenten gehandhaafd, hoewel dat niet langer wettelijk voorgeschreven was. Wel drong de overheid in de daarop volgende decennia herhaalde malen expliciet bij de gemeentebesturen aan op de instelling van verordeningen op de prostitutie. Zodoende vormde de Nederlandse staat een eerste drijvende kracht achter het herstel van reglementering. Maar het was pas in

---

¹ Vgl. Corbin 1978; voor de verpleging van syfilitische patiënten ten tijde van de reglementering in Nederland, zie Van Lieburg 1982, 166-175.

combinatie met de tussenkomst van groeperingen op gemeentelijk niveau dat het toezicht op de prostitutie ook daadwerkelijk zijn beslag kreeg. Tot deze groeperingen moeten in eerste instantie de lokale militaire autoriteiten als garnizoenscommandanten en officieren van gezondheid gerekend worden. Hun betrokkenheid blijkt duidelijk uit het feit dat vooral garnizoensplaatsen tot politieel en medisch toezicht overgingen: Bergen op Zoom, Brielle, Den Haag, Haarlem, Harderwijk, Kampen, Veere, Zutphen, om er enkele te noemen.²

In de garnizoensplaatsen kwam de druk om tot reglementering te komen van verschillende zijden.³ Naast de militair geneeskundigen was er nog een tweede partij die de bestaande venerische politiek van *laisser-faire* wilde doorbreken en die zich sterk maakte voor de invoering van toezicht op de prostitutie, te weten de gemeentelijke gezondheidscommissies. Zij adviseerden de gemeentebesturen in zaken betreffende de volksgezondheid. De artsen die zich binnen deze commissies het meest geprofileerd hebben, behoorden tot de groep van zogenoemde hygiënisten. Onder deze naam opereerde een daadkrachtig gezelschap, bestaande uit het liberaal en positivistisch ingesteld deel van de toenmalige artsenstand, aangevuld met enkele vertegenwoordigers van andere beroepsgroepen, zoals onderwijzers en ingenieurs. De hygiënisten legden een duidelijk verband tussen sociale en sanitaire omstandigheden waaronder mensen leefden enerzijds en het uitbreken van ziekten en epidemieën anderzijds.⁴ Vanuit deze visie ontwikkelden zij ambitieuze plannen voor een grondige sanitaire hervorming van de samenleving die de gezondheid van de bevolking ten goede moest komen. De hygiënisten hielden zich bezig met uiteenlopende onderwerpen: de aanleg van riolering, drinkwatervoorzieningen, vuilophaal, woningbouw voor minvermogen- den, verbetering van voedselkwaliteit en arbeidsomstandigheden - soelaas voor problemen die vooral het leven in de stad betroffen. Behalve op deze openbare gezondheidszorg, ofwel de *hygiëna publica*, richtten de hygiënisten binnen het kader van de *hygiëna privata* hun aandacht op het gezinsleven, de huiselijke hygiëne, de zedelijk-

---

² Zie voor een uitputtender overzicht van de gemeenten met reglementering Van den Bergh 1879.

³ Vgl. ook Stemvers 1981, 5-6.

⁴ Voor een schets van het Nederlandse hygiënisme, zie Van Daalen 1990 en Houwaart 1991.

heid en de moraal. Zij organiseerden volksvoorlezingen, gaven voorlichting over gezonde levenswijzen en trachtten vooral via vrouwen de hygiënische inzichten binnen het gezin ingang te doen vinden.

Behorend tot het gebied van de openbare hygiëne, kon ook de prostitutie rekenen op de belangstelling van de hygiënisten. Op dit punt wierpen zij zich, als gezegd, op als pleitbezorgers van de reglementering. Onder verwijzing naar hun grote voorganger in prostitutie-aangelegenheden, de Franse hygiënist en expert op het gebied van de stedelijke riolering A.J.B. Parent-Duchâtelet, stelden zij dat de staat de prostitutie te aanvaarden had als een betreurenswaardig maar onvermijdelijk verschijnsel dat maar het beste aan stringente regels kon worden onderworpen. Met behulp van gemeentelijk toezicht zou het euvel in elk geval in de hand gehouden kunnen worden, zodat verhinderd werd dat het kwaad tot grotere dan strikt noodzakelijke proporties zou uitgroeien. Zoals politieverordeningen konden verhouden dat de prostitutie zich op oncontroleerbare wijze over de stad zou uitbreiden, zo wierp in de ogen van de hygiënisten de periodieke medische keuring van prostituées een dam op tegen de mogelijke verspreiding van geslachtsziekten vanuit publieke huizen.

Samen met de militair geneeskundigen drongen zo de hygiënisten, via de plaatselijke gezondheidscommissies, bij de gemeentebesturen aan op maatregelen op dit gebied. En met redelijk succes: halverwege de jaren zeventig hadden enige tientallen gemeenten het toezicht op publieke huizen in verordeningen en politievoorschriften vastgelegd.⁵ Voor beide pressiegroepen gold dat zij meer gewicht toekenden aan de medische dan aan de politieke zijde van het toezicht. Militair geneeskundigen waren primair geïnteresseerd in het voorkómen van besmetting van de manschappen en ook de hygiënisten zagen in de reglementering een maatregel met als voornaamste strekking het beperkt houden van de nadelige gevolgen van de prostitutie voor de volksgezondheid. Zo werd de reglementering in Nederland vooral, en naarmate de eeuwwisseling naderde in toenemende mate, uitgelegd als een middel ter voorkoming van de verspreiding van geslachtsziekten. In de latere discussies tussen reglementaristen en hun tegenstanders, de abolitionisten, gebruikten de deelnemers het begrip reglementering vrijwel altijd om het *geneeskundig onderzoek* mee aan te duiden.

---

⁵ Het aantal gemeenten dat verschillende auteurs noemen, vertoont een lichte variatie, het schommelt rond de vijfendertig. Vgl. Van den Berg 1879, 117-120; Mounier 1889; Stemvers 1981, 6-7.

Dat geslachtsziekten een cruciale positie innamen binnen het reglementaristisch vertoog is gezien de toenmalige situatie op venereisch gebied niet verbazingwekkend; die situatie was allesbehalve rooskleurig. De frequentie van syfilis onder de mannelijke burgerbevolking van de grote Westeuropese steden werd tegen het einde van de negentiende eeuw geschat tussen de 5 en de 15 procent; voor gonorrhoe varieerden de percentages tussen de 25 en de 75.⁶ In Nederland is weinig werk gemaakt van het verzamelen van gegevens; waar nodig haalde men de buitenlandse bevindingen aan, in de prettige zekerheid dat daarmee de toestand in elk geval niet onderschat werd. Maar gegevens van eigen bodem over het vóórkomen van geslachtsziekten onder de burgerbevolking in de tweede helft van de negentiende eeuw ontbreken.

De enige beschikbare indicatie van de venerische prevalentie in deze periode zijn de militaire statistieken. Daaruit blijkt dat in de decennia na 1850 jaarlijks zo'n 12 procent van de manschappen van de Nederlandse Landmacht besmet raakte met een geslachtsziekte.⁷ Bij de Marine was de situatie niet beter: tussen 1860 en 1880 lag het jaarlijkse besmettingspercentage tussen de 12 en de 28 procent, en op de vloot in Nederlands-Indië nog een stuk hoger: daar kwam het aantal venerische besmettingen per 100 schepelingen in dezelfde tijd nauwelijks onder de 30.⁸ Hoewel hiermee het besmettingsniveau onder de burgerbevolking nog geenszins vast is komen te staan, lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat geslachtsziekten wijd verbreid waren in de tijd dat de reglementering in Nederland ingang vond. Althans onder mannen; voor het besmettingsniveau van het vrouwelijk deel van de bevolking ontbreken zelfs onbetrouwbare en indirecte aanwijzingen. Voor haar ontstond pas in een latere fase belangstelling. Voeg bij deze cijfers het gegeven dat effectieve remedies eigenlijk ontbraken en het zal duidelijk zijn dat het probleem van geslachtsziekten in de tweede helft van de vorige eeuw urgent was. De vraag waarom daar vanaf het midden van de vorige eeuw op georganiseerde wijze wat aan gedaan moest worden en waarom juist de reglementering als meest passende remedie werd gezien, is daarmee nog niet beantwoord. Op dit punt is het verhelderend wat langer stil te

---

⁶ Vgl. Cassel 1987, 17-18.

⁷ Vgl. Stemvers 1981, 5, op basis van Mounier 1889.

⁸ Haustein 1927, 798 resp. 800.

staan bij de groepen die bij de invoering van de reglementering een belangrijke rol speelden en bij de achtergronden van hun denkbeelden.

De verschillende groepen voorstanders van medisch toezicht werden gedreven door een gemeenschappelijk motief: het streven naar versterking van de nationale gemeenschap. Zowel de zachte aandrang die door de overheid werd uitgeoefend, als de betrokkenheid van de militaire gezondheidszorg zijn niet los hiervan te denken. Beide instanties waren zonder omhaal geïnteresseerd in de venerische kwestie vanwege het verlies aan legersterkte ten gevolge van geslachtsziekten.

Ook de hygiënisten plaatsten hun streven binnen de context van een nationaal belang. Voor hen was de reglementering van de prostitutie een onderdeel van een omvattender program dat gericht was op de hervorming van de openbare hygiëne. Aan deze hervormingen kenden de hygiënisten niet alleen een medisch-wetenschappelijke, maar ook een politieke betekenis toe. Hun opvattingen over de 'volksgezondheid' en de 'algemeene gezondheidstoestand' vormden als het ware de medische uitwerking van de liberale conceptie van de verlichte natie. De bevordering van de volksgezondheid droeg in de ogen van de hygiënisten bij aan nationale vooruitgang; ze bracht de oplossing van het sociale vraagstuk naderbij en was van grote betekenis voor een gunstige economische ontwikkeling van het land. Het door de hygiënisten in gang gezette debat over volksgezondheid genereerde bovendien een standaard die het mogelijk maakte de stand van zaken op dit gebied te vergelijken per gemeente of regio. Ook kon men de gezondheid van Nederland beoordelen in het licht van die van andere 'beschaafde' landen.⁹

We kunnen de pogingen tot beteugeling van geslachtsziekten in de decennia na 1850 dus plaatsen binnen het streven naar versterking van de Nederlandse natie. Maar hiermee is nog niet de voorkeur voor een specifieke maatregel, het toezicht op de prostitutie, verklaard. Tot ongeveer 1880 concentreerden geslachtsziektenbestrijders zich volledig op één enkele besmettingshaard: het bordeel. Deze preoccupatie met de ziekte-overdracht van prostituée naar haar mannelijke klantenkring steunde op specifieke ideeën over de seksualiteit van mannen en vrouwen, en wel in het bijzonder over de aard van de mannelijke geslachtsdrift. Gedurende het grootste gedeelte van de negentiende

---

⁹ Over deze aspecten van de hygiënische beweging, zie Houwaart 1991, 307-318.

eeuw werd de opvatting aangehangen dat de geslachtsdrift van mannen een natuurlijke aandrang was, die zich tot op grote hoogte aan de beheersing van de mannelijke wil onttrok. Boven de zedelijke normen stonden, volgens deze opvatting, 'de eischen der natuur, waaraan men niet ongestraft weerstand kan bieden. In de geheele natuur is er geene neiging sterker uitgedrukt, dan die, welke werkt tot de bewaring der soorten,' zo viel te lezen in de afkondiging van een nieuw reglement op de Haagse prostitutie in het midden van de jaren vijftig.¹⁰ Niet alleen werd de beteugeling van deze natuurlijke neiging als een onmogelijke opgave beschouwd, ze was in de toenmalige gedachtengang bovendien onwenselijk. Met het oog op de gezondheid van de man was het beter om 'aan de neigingen, die hij in zijn geslacht voelt uitgedrukt, langs den natuurlijken weg den billijken teugel te vieren.'¹¹ Bij de inrichting van de maatschappij diende behalve met de eisen der zedelijkheid terdege rekening gehouden te worden met de fundamentele eisen der natuur. Dat gebeurde in de eerste plaats door het huwelijk, dat aan beide soorten eisen tegemoet kwam. Het was echter een gegeven dat niet alle mannen in de positie waren te huwen en voor hen was een extra voorziening nodig, die gevonden werd in de prostitutie. Deze gedachtengang vormde het fundament van de reglementering van de prostitutie en in de geschriften van de voorstanders van het toezicht verscheen de prostitutie dan ook als een *noodzakelijk kwaad*. Niemand bejubelde het bestaan ervan, maar gegeven de omstandigheden waarin sommige mannen verkeerden, namelijk in de ongehuwde staat, was zij onvermijdelijk en voorkwam zij bovendien een groter kwaad. Via de prostitutie zou de bevrediging van de geslachtsdrift 'langs den natuurlijken weg' mogelijk zijn, waarmee verhinderd werd dat deze zich langs perverse omwegen of bij eerbare meisjes en vrouwen een uitweg zou zoeken. Dat de rijen der prostituées gevuld werden door oneerbare vrouwen, afkomstig uit de laagste klassen en gespeend van ieder zedelijk besef, sprak in de toenmalige opvattingen welhaast vanzelf en maakte de reglementaristische redenering rond. De beschaafde meisjes en vrouwen die door de diensten van prostituées werden beschermd tegen de mannelijke seksualiteit waren zelf onderhevig aan geheel andere wetmatigheden der natuur: haar geslachtsdrift was in de toenmalige denkbeelden van nature zwak ontwikkeld

---

¹⁰ Geciteerd in Donkersloot 1856.

¹¹ Idem.

of liet zich na een goede opvoeding zonder problemen beheersen. Voor deze meisjes en vrouwen was geslachtsbevrediging dan ook geen noodzaak en gold onverkort de eis van voorhuwelijks onthouding. 'Misstappen' die voor mannen wel te excuseren waren, konden haar dan ook zwaar aangerekend worden. Dit verschil in beoordeling van de seksualiteit en het seksuele gedrag van mannen en vrouwen werd en wordt nog steeds aangeduid met het begrip dubbele moraal, die voor burgerlijke groepen in de samenleving van kracht was. De invoering van het toezicht op de prostitutie in de tweede helft van de negentiende eeuw is onlosmakelijk met deze moraal verbonden.

Samenvattend geldt dat de reglementering van de prostitutie op verschillende wijzen fungeerde als een buffer tussen de prostitutie, die de maatschappij als een noodzakelijke, maar verdorven enclave in haar midden te dulden had, en de haar omringende 'fatsoenlijke' samenleving. Deze bufferfunctie is op drie niveaus aan te geven. Allereerst op dat van de ruimtelijke ordening: via de registratie van bordelen en huizen van ontucht en via een stelsel van bordeelvergunningen was het mogelijk de prostitutie in bepaalde wijken van de stad te concentreren. Op dit aspect van de reglementering heeft in Nederland echter nooit de nadruk gelegen. Het tweede niveau waarop de reglementering een bufferfunctie vervulde, was medisch van aard: door geïnfecteerde vrouwen tijdelijk van verdere deelname aan het seksuele circuit uit te sluiten werd beoogd besmetting van de cliëntèle te voorkomen en te verhinderen dat deze zich verder zou verspreiden. In de derde plaats was er het niveau van de seksuele orde: met behulp van de reglementering werd een gezonde, maar voor het overige te minachten categorie vrouwen in stand gehouden bij wie meest jonge en nog ongehuwde mannen terecht konden voor de noodzakelijk geachte uitleving van hun geslachtelijke driften. Deze ordening van het seksuele trok een scheidslijn tussen 'onfatsoenlijke' en 'fatsoenlijke' vrouwen, garandeerde de eerbaarheid van de laatsten en voorkwam bovendien dat mannen hun toevlucht zochten in de onanie of bij elkaar. De reglementering verhinderde zodoende een seksuele bezoedeling van eerbare, lees: burgerlijke groepen.

Het abolitionistisch offensief

De invoering van de reglementering in een aanzienlijk aantal Nederlandse gemeenten vond plaats zonder noemenswaardige maatschap-

pelijke weerstand. Slechts een enkeling tekende protest aan, maar dit vond lange tijd geen enkele weerklank. Tegen het einde van de jaren zeventig kwam daarin verandering. Toen deden zich de eerste tekenen voor van een ingrijpende kentering in de maatschappelijke acceptatie van prostitutie die uiteindelijk zou leiden tot de afschaffing van de reglementering in Nederland.

Om te beginnen was er in toenemende mate sprake van verdeeldheid binnen de medische stand. De hoogtijdagen van het hygiënisme waren achter de rug en binnen de artsenstand raakte de reglementering van de prostitutie meer en meer omstreden. De beroepsorganisatie van artsen, de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (NMG), heeft verschillende pogingen ondernomen om via commissies, voorstellen en enquêtes een gemeenschappelijke koers te bepalen, maar ieder rapport leidde slechts tot protest en onderlinge twist.¹²

Deze gang van zaken, waarbij zich binnen de artsenorganisatie grote onenigheid voordeed over de eventuele institutionalisering van medisch toezicht op een terrein waar individuele artsen al een tijd lang werkzaam waren, kan begrepen worden in het licht van de medicaliseringstheorie van De Swaan, waarin 'het terughoudende imperialisme van de medische professie' een centrale notie is.¹³ De verbreiding van medische zeggenschap over een groeiend aantal gebieden van het maatschappelijke leven is in deze theorie het onbedoelde resultaat van twee bewegingen. De eerste wordt gevormd door individuele artsen die ieder voor zich proberen hun kansen op werk, inkomen, prestige en de verwezenlijking van beroepsidealën te vergroten. De tweede bestaat uit verschillende in een maatschappelijk conflict betrokken partijen die hopen hun geschillen via de tussenkomst van deskundige derden te beslechten. Voor alle betrokken groepen - zowel voor artsen op zoek naar maatschappelijke kansen, als voor de strijdende partijen - geldt dat zij baat hebben bij een herformulering van de omstreden kwestie in medische termen, zij het ieder op een andere manier. Uitbreiding en vestiging van het medische regime voltrekken zich in deze visie dus niet als een automatisch gevolg van de groei van medische kennis en zijn evenmin het resultaat van een ongebreidelde medische expansiedrift. Ze berusten daarentegen op een driehoeksverbinding, op 'een collusie, een verbor-

---

¹² Vgl. Festen 1974, 152-159.

¹³ De Swaan 1983 (1981), 211-219; De Swaan 1989, 243-249.

gen medeplichtigheid van de partijen in het conflict, met elkaar en met de arts.¹⁴ De talrijke incidentele inmengingen van artsen in maatschappelijke conflicten op uiteenlopende gebieden en in collusie met de betrokkenen vormen zo de motor van de medische expansie, maar zij stelden op termijn ook de medische beroepsgroep voor problemen, schrijft De Swaan: 'Steeds wanneer de gegroeide praktijk niet toereikend in termen van consensuele medische kennis te rechtvaardigen was, bleken in de kring der professie evenvele uiteenlopende meningen te bestaan als onder de bevolking als geheel.'¹⁵ Deze legitimeringsproblemen verklaren de vaak optredende terughoudendheid van medische elites, de aarzeling van een beroepsorganisatie als de NMG om haar ondernemende leden te volgen bij de uitbreiding van het medisch regime over steeds nieuwe gebieden. Zo'n situatie deed zich tegen het einde van de vorige eeuw voor ten aanzien van de reglementering van de prostitutie: individuele artsen waren op lokaal niveau betrokken bij het toezicht op de prostitutie en vonden emplooi als keuringsarts, maar binnen de beroepsgroep als geheel, zo bleek, bestond geen consensus over de billijkheid van medische zeggenschap op dit terrein.

Dat het medisch toezicht op de prostitutie niet definitief gevestigd is, heeft echter niet alleen te maken met interne verdeeldheid van de medische beroepsgroep, die doet zich immers meestal voor waar het gaat om de medische zeggenschap over omstreden aangelegenheden, ook wanneer de expansie uiteindelijk wèl succesvol verloopt. De mislukking in dit geval wordt verklaard door twee omstandigheden. Ten eerste ontbrak er één van de partijen in de driehoeks-collusie. Het feit dat er voor prostituées noch hoerewaardinnen winst te behalen viel aan de alliantie met artsen ondermijnde de legitimiteit van het optreden van de laatstgenoemden nog meer dan de ontoereikende medische expertise al deed. Het maakte bijvoorbeeld de praktijk van de reglementering uitermate vatbaar voor omkoping en werkte tevens in de hand dat prostituées er veel voor over hadden hun kwalen te verbergen. Niemand kende de loze beloftes van het medisch toezicht beter dan zij. Waar andere groepen die in dezelfde tijd met een verhevigde medische bemoeienis te maken kregen - homoseksuelen, drankzuchtigen, criminelen - althans mede gebaat waren bij zo'n alliantie, bracht ze prostituées en bordeelhouders aan

---

¹⁴ De Swaan 1983 (1981), 217.

¹⁵ De Swaan 1989, 247.

het einde van de negentiende eeuw niets anders dan een mogelijke derving van inkomsten.

In de tweede plaats was het de gelijktijdige hevige maatschappelijke agitatie rondom de prostitutie, en meer in het bijzonder het groeiend verzet tegen het medisch toezicht, dat de voor het welslagen van de expansie noodzakelijke interventies van individuele artsen op het gebied van de prostitutie hinderlijk in de weg stond, de verdeeldheid onder medici verscherpte en de gebruikelijke terughoudendheid van de professie in een onmachtige verlamming deed verkeren. Medische interventie op het gebied van de prostitutie was in de toenmalige omstandigheden niet langer een welkome vorm van conflictbeheersing maar had juist het effect van extra olie op het vuur.

Bij deze maatschappelijke agitatie waren diverse groepen en organisaties betrokken. De kern ervan werd gevormd door de Nederlandse Vereeniging tegen de Prostitutie (NVP). De oprichting van deze vereniging in 1879 markeerde het begin van de georganiseerde bestrijding van de reglementering in Nederland. Aan het hoofd ervan stond ds. Hendrik Pierson, een even vasthoudend als scherpzinnig criticus van het toezicht op de prostitutie, wiens betekenis voor de abolitionistische strijd moeilijk te overschatten is.¹⁶ Pierson en zijn meest nabije medestanders stonden in de traditie van het Réveil, een beweging van leken en predikanten die zich in het tweede decennium van de negentiende eeuw binnen de Nederlandse Hervormde Kerk ontwikkelde in reactie op de heersende geloofspraktijk.¹⁷

Maar de beweging bleef niet beperkt tot het godsdienstige vlak. Op politiek gebied kwam het Réveil tot uitdrukking in de vorming van het anti-revolutionaire gedachtegoed; op het gebied van de maatschappelijke zorg, de filantropie, zette het zich voort in de Inwendige Zending, een poging met behulp van de protestants-christelijke beginselen 'gevallen en 'zondaars' in eigen land een reddende hand toe te steken.

Hoewel de NVP in naam neutraal was, werd het karakter van de vereniging in de eerste jaren van haar bestaan sterk bepaald door deze achtergrond. Tegen het einde van de jaren tachtig kreeg de NVP echter een breder en een minder orthodox karakter en ontwikkelde zij zich meer tot een overkoepelende organisatie in de strijd tegen de 'gewettigde ontucht', zoals Pierson en de zijnen de regle-

---

¹⁶ Een biografie over Pierson verscheen van de hand van Schram 1968.

¹⁷ Meer over het Réveil bij Kluit 1970.

mentering aanduiden.¹⁸ Maar ook toen bleef de NVP gedomineerd door een aanhang met een protestants-christelijke overtuiging en een politieke verwantschap met de anti-revolutionaire partij. Wat zijn sociale herkomst aangaat, viel deze aanhang hoofdzakelijk in de middenklasse en hoger te plaatsen.¹⁹

In haar streven wist de NVP zich gesteund door twee organisaties van expliciet orthodox-protestantse signatuur: de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn (1884) en de Nederlandsche Middernachtzending Vereniging (1888). Het eerste genootschap wortelde meer nog dan de NVP in het Réveil: de bestuursleden waren althans afkomstig uit dezelfde adellijke kringen. Voor vrouwen uit deze kringen bood de Inwendige Zending al vanaf de jaren dertig van de negentiende eeuw een gelegenheid maatschappelijk actief te zijn. Siep Stuurman schrijft hierover: 'De "feministische energie" werd hier, gekoppeld aan een specifiek-christelijke opvatting van de sociale problematiek in termen van caritas en zondigheid, gemobiliseerd in religieuze vormen.'²⁰ Zo was het ook in de Vrouwenbond. De woordvoersters van deze vereniging paarden verontwaardiging over de reglementering aan een evangelische vroomheid en leverden een belangrijke bijdrage aan de abolitionistische strijd. Hun vereniging was populair, en hun aanhang ettelijke malen groter dan die van de NVP.²¹

De Middernachtzending vormt in zekere zin de mannelijke evenknie van de Vrouwenbond. Alleen mannen konden lid worden en in tegenstelling tot de gangbare praktijk richtten middernachtzendingen zich niet op prostituées, maar op de mannen die haar bezochten, of althans dat van plan waren. Middernachtzendingen stelden zich op voor de ingang van bordelen en verwante instellingen en trachtten potentiële klanten van hun voorgenomen bezoek af te houden. Voor-

---

¹⁸ Vgl. de gelijknamige brochure van Pierson 1878.

¹⁹ Vgl. Sijmons 1976, 43-47; Noordam 1991, 173 vermeldt dat onder de leden van de NVP predikanten, theologen, juristen en onderwijzers het best vertegenwoordigd waren. Een actieve rol binnen de NVP speelden mensen met uiteenlopende professionele achtergrond: commissarissen van de politie (J.C. van Schermbeek) wiskundigen (G.J.D. Mounier), juristen (O.Q van Swinderen, A. de Graaf), artsen (S.R. Hermanides, P.J. Idenburg) en de hoogleraar J.W. Gunning.

²⁰ Stuurman 1983, 212.

²¹ Vgl. Sijmons 1976, 84.

bijgangers werden stichtelijk toegesproken en indien mogelijk schroomde men niet om vrouwen op de hoogte te brengen van het feit dat hun echtgenoten in de buurt van bordelen waren gesigna- leerd.²² Het optreden van de Middernachtzending leidde tot opstoot- jes, waarbij de zendelingen tot hun verontwaardiging - of wellicht ook met de voldoening van het zelfgekozen martelaarschap - nogal eens moesten constateren dat de politie de benadeelde bordeelhouders te hulp schoot. De Middernachtzending onderscheidde zich niet alleen van de twee eerder genoemde verenigingen door haar praktische inslag en haar grote strijdvaardigheid, maar ook doordat zij haar aanhang zocht onder de lagere klassen. Groot is de vereniging daar niet van geworden, maar dankzij haar militante karakter wist ze toch de aandacht op zich te vestigen.

Deze drie verenigingen waren het meest direct betrokken bij de bestrijding van prostitutie en reglementering. Hoewel het niet ging om massa-organisaties, ondervond hun optreden veel bijval. Het succes van het abolitionistisch streven moet vooral in de breedte worden gezocht: in de weerklank die dit streven ondervond bij andere groepen. Deze hadden de strijd tegen de gereglementeerde prostitutie niet als enige reden van hun bestaan, maar wel sloten ze zich hier in de loop van de jaren tachtig en daarna in woord en daad bij aan.

Zo werd een nieuwe linie in het abolitionistische front gevormd door liberale en radicale feministen voor wie de stellingname van de christelijke Vrouwenbond niet ver genoeg ging. Net als laatstgenoem- de vereniging wezen deze feministen op de hypocrisie van de regle- mentaristen, die de prostitutie als een noodzakelijk kwaad gedoogden, maar tegelijkertijd de prostituée als een verachtelijk wezen beschouw- den. Een consequente aanhanger van de leer van het noodzakelijk kwaad, zo betoogden zij, zou zijn eigen zusters en dochters ter beschikking moeten stellen.²³ In tegenstelling tot de Vrouwenbond plaatsten feministen het prostitutievraagstuk echter in een breder kader van maatschappelijke ongelijkheid tussen de seksen en be- schouwden zij het niet zozeer in termen van zonde, als wel in directe samenhang met de economische positie van de vrouw. Daarnaast was,

---

²² Vgl. Dekker 1989, 112. Over de Middernachtzending, zie verder Schram 1968, 223-230; Sijmons 1976, 69-72.

²³ Josephine Butler, bij monde van Klerck-Van Hogendorp 1883/84, I, p. 10; vgl. ook Jacobs 1985 [1924], p. 181-182.

zoals nog uitgebreider aan de orde zal komen, het gebrek aan zelfbeheersing van mannen een tweede terugkerend punt in de feministische bemoeienis met de prostitutie. Op dit punt vonden de radicalere feministen de vrouwen van de Vrouwenbond overigens weer aan haar zijde.

Een kleine, maar waardevolle vleugel in de abolitionistische coalitie werd vervolgens gevormd door medische spijtoptanten. Zoals gezegd, viel onder artsen in toenemende mate kritiek op de bestaande reglementering te beluisteren, ook onder degenen die zich er in eerste instantie mee ingelaten hadden. Medici die eerder in de rijen der voorstanders te vinden waren geweest, gaven in de loop van de jaren tachtig publiekelijk te kennen van mening te zijn veranderd. Deze deserterende artsen versterkten de abolitionistische geledingen aanzienlijk. Zij combineerden het argument van de in steeds bredere kring *ervaren onrechtvaardigheid* van het reglementair systeem met zware kritiek op de medische pretenties van het toezicht en maakten het voor de reglementaristen onmogelijk om langer vol te houden dat de abolitionisten wereldvreemde leken waren, zonder kennis op het gebied van de openbare gezondheidsregeling.

Tenslotte committeerden ook vertegenwoordigers van verschillende politieke richtingen zich aan de abolitionistische zaak.²⁴ Tussen de anti-revolutionairen en de abolitionistische beweging bestond een min of meer natuurlijk bondgenootschap. Daarnaast mengden in 1882 de radicaal-liberalen zich in de strijd tegen de reglementering,²⁵ en begonnen naarmate de eeuwwisseling naderde in de landelijke politiek naast de anti-revolutionairen ook de katholieke leiders zich sterker te maken voor de abolitionistische zaak. De socialisten lieten zich evenmin onbetuigd. Hun voorman Ferdinand Domela Nieuwenhuis was lid van de NVP en sprak op het internationale congres tegen de prostitutie dat in 1883 in Den Haag gehouden werd. Ook op het in 1889 gehouden congres dat door de NVP in samenwerking met de Nederlandsche Vrouwenbond georganiseerd werd, waren de sociaal-democraten met verschillende sprekers vertegenwoordigd.²⁶

---

²⁴ Voor een overzicht van kamerleden en ministers die zich over de prostitutiekwestie hebben uitgelaten, zie Sijmons 1976, bijlage 1.

²⁵ Gerritsen 1882.

²⁶ Vgl. *Handelingen van het nationaal congres tegen de prostitutie 1889*, 129-134; 164-165.

Hoewel de eenheid van het abolitionistische front hierboven benadrukt is, meer dan de tegenstellingen die tussen de verschillende betrokken groepen óók bestonden, is duidelijk dat de beweging een brede samenstelling kende. In vergelijking hiermee was de reglementaristische zijde aanzienlijk minder gemêleerd. Deze bestond bijna uitsluitend uit artsen en ontbeerde een organisatie. Het was een kleine hygiënische achterhoede die zonder ruggesteun van andere verenigingen trachtte het sanitaire toezicht te redden. In de heftige pennestrijd die tussen voor- en tegenstanders van het toezicht ontbrandde, verdedigde deze achterhoede haar principes met verve. En in toenemende mate met de moed der wanhoop, want dat het reglementaristische project niet meer te redden was, werd in de loop van de jaren tachtig steeds duidelijker.

Rond 1885 begon het tij te keren. Vanaf dat moment kregen de reglementaristen een reeks gevoelige nederlagen te verwerken. Kritiek op de reglementering en twijfels over de effectiviteit van het toezicht waren in steeds bredere kringen te horen en het kostte steeds meer moeite deze kritiek te weerleggen en de twijfels weg te nemen.²⁷ In de ene gemeente na de andere werden de verordeningen betreffende de prostitutie ingetrokken. De overwinning van de abolitionisten die de facto rond 1900 al behaald was, werd met de nieuwe zedelijkheidswet van de katholieke minister E.R.H. Regout in 1911 geëffectueerd. Naast deels aangescherpte, deels nieuwe artikelen op het gebied van abortus, pornografie, anticonceptie en homoseksualiteit bevatte deze wet ook bepalingen ten aanzien van de prostitutie. Zij staan bekend als het bordeelverbod, maar hielden dat niet met zoveel woorden in. De bepalingen behelsden de strafbaarstelling van soute-neurs, koppelaars en handelaars in vrouwen. Prostituéés zelf werden niet rechtstreeks getroffen door de nieuwe wet, wel bleven zij strafbaar op grond van openbare schennis van de eerbaarheid. De nieuwe bepalingen ten aanzien van de prostitutie werden tijdens de behandeling in de Tweede Kamer zonder hoofdelijke stemming aangenomen.²⁸

---

²⁷ Het was altijd al de achilleshiel van het medisch toezicht dat enig positief effect van de invoering ervan nooit overtuigend was aangetoond. De wiskundige G.J.D. Mounier, tevens bestuurslid van de NVP, maakte in 1889 een eind aan het al jarenlang durende ondoorzichtige gegoochel met cijfers door met behulp van de gegevens van garnizoensplaatsen met en zonder reglementering statistisch vast te stellen dat de aanwezigheid van toezicht de kansen op venerische besmetting niet verkleinde. Vgl. Mounier 1889.

²⁸ Vgl. Schram 1968, 245-252.

Om te begrijpen waarom de reglementering uiteindelijk niet langer acceptabel was, is het niet nodig van de volledige schermutselingen tussen reglementaristen en abolitionisten verslag te doen. Belangrijk is de wijze waarop de abolitionisten de eerder genoemde bufferfuncties van de reglementering effectief wisten te bestoken. Rondom de eeuwwisseling werden twee hiervan in toenemende mate aangevochten. De medische bescherming die de reglementering pretendeerde te bieden werd steeds sterker in twijfel getrokken aan de hand van het toentertijd populaire thema van het onschuldige slachtoffer. Daarnaast sloegen onderzoeksbevindingen en nieuwe theorieën aan het einde van de negentiende eeuw een onherstelbare bres in de seksuele scheidslijnen die de reglementering heette te bewaken.

Onschuldige slachtoffers

De ondermijning van het denkbeeld dat de reglementering in medisch opzicht een buffer vormde tussen de prostitutie en de overige samenleving vormde een centraal element in het abolitionistisch streven. Het bestaande systeem van toezicht was immers eerst en vooral bedoeld als een sanitaire maatregel en voorstanders legitimeerden het in hoofdzaak met medische argumenten: dankzij de reglementering zouden de gevolgen van de prostitutie voor de volksgezondheid beperkt blijven. In de abolitionistische poging deze legitimering te ondergraven stond het probleem van venerische besmetting uiteraard centraal. Abolitionistische woordvoerders slaagden erin de bestaande reglementaristische fixatie op de prostituee voor een belangrijke deel te doorbreken. Zij vestigden de aandacht op een nieuw personage: *het onschuldige slachtoffer*.

Onschuldige slachtoffers werden voornamelijk in twee gedaantes ten tonele gevoerd: als de vrouw die onwetend door haar echtgenoot besmet werd, en als het kind dat geïnfecteerd ter wereld kwam en zonder daarin enig aandeel te hebben tot een ongelukkig leven gedoemd was. De abolitionistische voorstelling bestond meestal uit een schrijnend *tableau vivant* van een gezin dat bij de reglementering weinig baat had gehad. De vader was hetzij afwezig, zijn eigen plezier najagend, hetzij als een schaduw zichtbaar in een donkere hoek, radeloos van wroeging. In het volle licht stond een wanhopige moeder, omringd door haar kinderen die in hun doffe achterlijkheid niet in staat zijn te begrijpen wat hun is aangedaan. Deze huiselijke tragedies konden prostituees moeilijk worden aangerekend, betoogden

abolitionisten, maar werden veroorzaakt door een nieuwe boosdoener naar wie de schare van onschuldige slachtoffers verwees: de mannelijke intermediair tussen prostitutie en huisgezin, die tot dan toe vrijuit was gegaan. Bordeelbezoek van gehuwde mannen kwam in de reglementaristische doctrine van het noodzakelijk kwaad niet voor en reglementaristen hadden altijd wijselijk gezwegen over dit onderwerp. Hun eenzijdige bemoeienis met de prostituée berustte in de ogen van abolitionisten op vooringenomenheid en het was dan ook geenszins verwonderlijk dat deze de infiltratie van geslachtsziekten in de huiselijke kring allerm minst belette. De cruciale schakel bleef immers buiten schot.

De wending die de abolitionisten wisten te geven aan het bestaande scenario voor venerische besmetting bleek strategisch een geslaagde manoeuvre. Twee ontwikkelingen vormden daarvan de achtergrond.

In de eerste plaats was er in de decennia rond 1900 sprake van een toename van medische kennis van geslachtsziekten, die een nieuw licht wierp op hun gevolgen en daarmee tevens het besef van de onvolkomenheden van de reglementering deed groeien. De belangrijkste ontdekkingen op het gebied van de syfilis hadden betrekking op de latere manifestaties van deze ziekte. Het vermoeden dat de ernstige aandoeningen *tabes dorsalis* (ruggemergtering) en *dementia paralytica* van syfilitische origine waren, werd in de jaren tachtig en negentig steeds sterker. De vermoedens berustten nog op klinische waarnemingen, want de bacterie die syfilis veroorzaakt was toen nog niet ontdekt. Dat gebeurde in 1905; een jaar later volgde de introductie van een serologische test voor syfilis, de Wassermann-test. Hoewel de directe toepassingen van deze ontwikkelingen niet overschat moeten worden, maakte deze test het bijvoorbeeld wel mogelijk om bestaande vermoedens over de gevolgen van syfilis nader te toetsen. Zo bleek, in tegenstelling tot wat eerder gedacht werd, dat moeders van een besmette zuigeling zelf ook altijd geïnfecteerd waren. Ook het bestaan van symptoomvrije, latente periodes in het ziektebeeld van syfilis kon nu definitief worden aangetoond.

Voor gonorrhoe was het werk van de New Yorkse vrouwenarts Emil Noeggerath van veel betekenis. Hij ontdekte begin jaren zeventig dat gonorrhoe bij vrouwen veelvuldig leidde tot steriliteit en verklaarde hieruit de kinderloosheid van veel huwelijken. De percentages die hij noemde waren buitengewoon hoog: 80 procent van de gehuwde mannen had ooit gonorrhoe gehad en 60 procent van de gehuwde vrouwen leed eraan. De Duitse bacterioloog Albert Neisser ontdekte in 1879 de gonokok, de bacterie die gonorrhoe veroorzaakt, en toonde aan dat

deze bacterie tijdens de geboorte van moeder op kind kon worden overgedragen, waardoor oogontstekingen en zelfs blindheid konden ontstaan. Deze ontdekkingen drongen halverwege de jaren tachtig tot Nederland door.²⁹

Tegenover deze nieuwe bevindingen op venereologisch gebied stond in dezelfde tijd welgeteld één therapeutische verbetering: in 1881 bleek dat de gonorroïsche blindheid bij zuigelingen eenvoudig te voorkomen was met enkele druppels van een oplossing van zilvernitraat. Een dergelijk scheve verhouding tussen theoretische en therapeutische vooruitgang stemde weinig optimistisch en bevorderde onder artsen de gedachte dat het medisch toezicht op de prostitutie ter bescherming van de maatschappij in alle opzichten tekortschoot.

Er was nog een tweede omstandigheid die de gevoeligheid voor onschuldige slachtoffers tegen het einde van de negentiende eeuw vergrootte, namelijk de bekommernis om de omvang en de kwaliteit van de bevolking. Van verschillende zijden is erop gewezen dat venerische ziekten, en vooral syfilis, in deze tijd sterk het karakter kregen toegedicht van een 'sociale geesel', van een plaag die niet alleen het gestel en het moreel van de individuele zieke aantastte, maar die ook een bedreiging vormde voor het maatschappelijk lichaam.³⁰ De ontwrichting van het gezin nam in deze aantasting van het maatschappelijk welzijn een cruciale plaats in. Tezamen met alcoholisme en tuberculose vormden geslachtsziekten de meest gevreesde oorzaak van het verval van het gezinsleven en de degeneratie van het nageslacht.³¹

Deze vrees voor degeneratie was echter niet overal in dezelfde mate aanwezig en datzelfde geldt voor de demografische bezorgdheid. Frankrijk spande op deze gebieden de kroon; in Nederland heerste dergelijke verontrusting op veel minder grote schaal. Niettemin stond het vraagstuk van de kwaliteit van de bevolking ook hier rond 1900 versterkt in de belangstelling. De Franse overvloedige literatuur over vermolmd gezinnen en 'minderwaardig' nageslacht werd voor een deel vertaald en ook van eigen bodem verschenen enkele bijdragen waarin de aandacht werd gevestigd op de vrouwen en kinderen wier gezondheid door de onbezonnenheid van echtgenoot of vader onher-

---

²⁹ Vgl. Haneveld 1979.

³⁰ Vgl. Temkin 1977; Corbin 1981; Nye 1984, 158 e.v.

³¹ Vgl. Rénon 1906 (1904).

stelbaar beschadigd was. Het beschrijven van de gruwelen van de erfelijke syfilis bleef echter een specialisme dat bij uitstek door de Fransen werd beoefend. De grote activist op dit gebied was de syflograaf Alfred Fournier. Met niet aflatende inzet en via nauwgezette registratie van de effecten van erfelijke syfilis tot in het derde geslacht trachtte hij de maatschappij te attenderen op het gif dat ongezien in haar gelederen voortwoekerde. Fourniers gezag was ook buiten Frankrijk groot. Vertalingen van en referaten over zijn artikelen en boeken verschenen geregeld in de Nederlandse medische tijdschriften. De conclusies van zijn *Syphilis et Marriage* (1880) aangaande de toelaatbaarheid van een huwelijk van een (ex)syfilitische patiënt vonden in Nederland veel navolging. Wilde men de infectie van echtgenote en nageslacht vermijden, dan achtte Fournier een tijdsverloop van drie à vier jaar na de infectie minimaal vereist.

Wat de gevolgen waren wanneer dergelijke adviezen in de wind werden geslagen, werd duidelijk in het stuk *De Beschadigden* (1902) van de toneelschrijver Eugène Brieux, die duidelijk door Fournier geïnspireerd was. De aanstaande echtgenoot uit deze drie-akter was niet bereid zijn voorgenomen huwelijk meer dan een half jaar uit te stellen en richtte zodoende zijn eigen gezin te gronde. Het stuk van Brieux, dat oorspronkelijk in Frankrijk onder de titel *Les Avariés* (1901) verscheen, wekte nogal wat beroering. In Frankrijk werd de opvoering ervan verboden, pas in 1905 was het in Parijs voor het eerst te zien.³² Een Nederlandse vertaling verscheen binnen een jaar na de oorspronkelijke publicatie, maar het stuk werd in Nederland nooit opgevoerd.

Hoewel eind negentiende eeuw de belangrijkste maatschappij-ondermijnende invloeden werden toegeschreven aan syfilis, waren er ook artsen die de gonnoeroïsche verwoestingen aan de kaak stelden. De arts Nijhoff legde in zijn artikel 'Het huwelijk van den gonorrhoeicus' (1894) nogmaals de nadruk op de ernstige gevolgen van een echtelijke besmetting waaraan 'duizende bij duizende vrouwen' leden: pijn, steriliteit en vergroeiingen die de vrouw voor haar gehele verdere leven ongelukkig maakten.³³ Bleven de gevolgen van de ogenschijnlijk zo onschuldige druiper maar beperkt tot de mannen die deze in de omgang met een prostituée hadden opgedaan, dan was er slechts

---

³² Westland 1915, p. 21. Opvoeringen in Brussel en Luik vonden wel kort na publicatie van het stuk plaats.

³³ Nijhoff 1894, 242.

gerechtigheid gedaan, aldus Nijhoff, maar 'nu onschuldigen worden getroffen, het leven van gezonde jonge vrouwen verwoest, de voorteling van het geslacht bedreigd wordt, is het ieders plicht om te trachten paal en perk te stellen aan de gevolgen van eene ziekte, die eene maatschappelijke kwaal is, welke voor de syphilis niet in betekenissen onderdoet.' Hiertoe was de reglementering van de prostitutie in de ogen van Nijhoff een volstrekt ontoereikend middel. Niet alleen liet de ziekte zich gedurende het geneeskundig onderzoek al te gemakkelijk verbergen, ook bleef bijna geen prostituée van gonorrhoeïsche besmetting verschoond, zodat medische keuring 'nagenoeg gelijk zou staan met het isoleeren van alle vrouwen, die dit horizontale werk uitoefenen.' Evenals velen van zijn tijdgenoten kende Nijhoff in de beteugeling van gonorrhoe een belangrijke plaats toe aan de seksuele zelfbeheersing.

Beide ontwikkelingen: de toename van de medische kennis van venerische ziekten en de stijgende bezorgdheid over de vruchtbaarheid van de vrouwelijke bevolking en de kwaliteit van het nageslacht, maakten het onschuldige slachtoffer tot een gevierd personage. Via dit personage was het mogelijk om één van de functies van de reglementering effectief te ondermijnen: de medische bescherming die de reglementering pretendeerde te bieden, werd ontmaskerd als een illusie, als een hygiënistische wensdroom die van iedere realiteit was gespeend.

Het waren echter niet alleen de medische pretenties van de reglementering die onder zware druk kwamen te staan. Ook aan de derde functie van de reglementering, die van handhaving van de seksuele orde, werd hoe langer hoe meer geknaagd.

De dubbele moraal onder vuur

Volgens de lezing van de reglementaristen beschermden de reglementering niet alleen tegen venerische besmetting, maar voorkwam zij ook seksuele bezoedeling van de 'fatsoenlijke' delen van de maatschappij. In het gereguleerd bordeel werd immers aan jonge mannen gelegenheid gegeven om hun seksuele behoeften langs natuurlijke weg te bevredigen. Daarmee werden eerbare vrouwen en meisjes beschermd, en werd tegelijkertijd voorkomen dat jongelieden op perverse wijze aan hun trekken kwamen. Zoals ik eerder al aangaf, vormde de dubbele moraal de legitimerende achtergrond van deze vorm van seksuele regulering. In hun aanval op de functie die

de reglementering in dit geheel vervulde, richtten de abolitionisten hun pijlen dan ook rechtstreeks op deze moraal.

De kritiek op de dubbele moraal was een fundamenteel onderdeel van het abolitionistisch offensief. Ze raakte de reglementering in haar hart. Andere onderdelen van dit offensief, als de aandacht voor onschuldige slachtoffers en de bezorgdheid over de kwaliteit van het nageslacht, diskwalificeerden weliswaar de bestaande reglementering, maar konden in principe ook worden aangewend in een pleidooi voor verbetering en versterking hiervan of voor de invoering van een staatsregeling, zoals ook wel door voorstanders van het toezicht gedaan werd. In combinatie met de kritiek op de dubbele moraal werd een dergelijke aanwending echter onmogelijk. De aanklacht tegen de dubbele moraal was dan ook het element dat de diverse vertakkingen van het abolitionistisch streven verbond. Toen in 1889 in Amsterdam een congres tegen de prostitutie gehouden werd, formuleerde Pierson in zijn openingsrede slechts één gemeenschappelijk uitgangspunt: 'de eischen der zedelijkheid zijn dezelfde voor den man als voor de vrouw.'³⁴

De geldigheid van het dubbele beginsel waarop de reglementering rustte, werd op verschillende manieren aangevochten. Ten eerste door het ter beschikking komen van nieuwe gegevens over de aard en de voorkeuren van de bordeelcliëntèle, en ten tweede door de opkomst van nieuwe inzichten met betrekking tot de mannelijke geslachtsdrift en seksuele onthouding.

Wat het eerste betreft leverde een studie die in opdracht van de Amsterdamse Gemeenteraad werd ondernomen een belangrijke bijdrage. In 1895 was een commissie benoemd met de taak om omvang en aard van de hoofdstedelijke prostitutie nader te bepalen en om na te gaan op welke wijze de openbare ontucht het beste zou kunnen worden bestreden.³⁵ Het rapport van deze commissie, dat in 1897 verscheen, bestond uit drie delen: een algemeen gedeelte waarin verslag werd gedaan van enkele bevindingen en waarin op uiteenlopende gronden gepleit werd voor een verbod op de openbare huizen van ontucht, en twee toegevoegde nota's. In de eerste nota werd nader ingegaan op de medische kanten van het prostitutievraagstuk. De auteur achtte de reglementering onuitvoerbaar en

---

³⁴ Pierson, Openingsrede, zie *Handelingen van het nationaal congres tegen de prostitutie 1889*, 16-20.

³⁵ Zie: *Rapport van de commissie tot onderzoek*, 1897.

onbetrouwbaar en verklaarde het sanitaire belang ervan van generlei waarde. De tweede nota was van de hand van dr. A. Voûte en baarde het meeste opzien. Voûte deed verslag van de bevindingen van een persoonlijk onderzoek van de huizen van ontucht, hetwelk bestaan had uit een bezoek aan 15 bordelen en uit gesprekken gevoerd met enkele van de aldaar werkzame prostituées. Het was een leerzame excursie die enkele schokkende feiten aan het licht bracht. Voûte vond niet alleen dat de door hem bezochte bordelen zeer geregeld door een gegoed publiek werden gefrequenteerd, maar tevens dat dit publiek in hoofdzaak bestond uit oudere en getrouwde mannen, die bovendien nog een opvallende voorkeur voor perverse vormen van geslachtsbevrediging aan de dag legden. Voûtes conclusie ten aanzien van de reglementaristische zienswijze, waarin de prostitutie gelegitimeerd werd als een voorziening voor jonge, ongetrouwde mannen die anders niet in de gelegenheid waren op een natuurlijke wijze aan hun geslachtelijke aandrang te voldoen, lag voor de hand:

Uit al deze verklaringen (...) blijkt ten duidelijkste, dat de bordeelen noodig zijn om aan de wilde hartstochten der jeugd een uitweg te verschaffen, zeer weinig steekhoudend is. Ons onderzoek heeft alweder aan het licht gebracht, dat de bordeelen de kweekplaatsen zijn der meest liederlijke geslachtsbevrediging en hoofdzakelijk bestaan door de sommen, die oudere gezeten burgers, en vaak getrouwde mannen uitgeven, om hun hartstocht te bevredigen.³⁶

In Amsterdam had het rapport van de commissie een wijziging in de Algemeene Politieverordening tot gevolg en werd een verbod op het houden van openlijke huizen van ontucht ingesteld.³⁷ Maar ook buiten de hoofdstad werden de bevindingen van de Amsterdamse prostitutiecommissie gretig overgenomen en aan het vaste repertoire van bezwaren tegen de reglementering toegevoegd. De bordelen hadden op het gebied van de ongewenste geslachtsbevrediging allerminst een preventieve werking, zoals de reglementaristen beweerden. Integendeel, ze bleken deze eerder te bevorderen. De nieuwe wetenschap die het rapport opleverde, vormde in handen van de tegenstanders van het toezicht een troef, die hen in staat stelde één van de oorspronkelijke doelstellingen van de reglementering, namelijk dat zij juist perverse uitingen van seksualiteit voorkwam, effectief te ondergraven.

---

³⁶ *Rapport van de commissie tot onderzoek 1897*, Nota Voûte, 21.

³⁷ Vgl. Van Slobbe 1937, 90-98.

Behalve in fysiek opzicht bleek het bordeel nu eveneens in morele zin een bron van onheil en verderf, die ook de gegoede kringen, die zich dankzij de reglementering lange tijd veilig hadden gewaand, dreigde aan te tasten. Abolitionisten schroomden niet daar flink de nadruk op te leggen. Zoals het gros van de onschuldige slachtoffers voorzien werd van een burgerlijke afkomst, zo kreeg ook de bordeelbezoeker zijn prototypische trekken: gezeten, op leeftijd, gehuwd.

De presentatie van de genoemde onderzoeksgegevens bracht de reglementaristen in grote verlegenheid. Behalve met een empirische weerlegging van hun eigen beginselen, kregen zij ook te maken met een meer ideële kentering ten aanzien van de dubbele moraal die zij zelf ter legitimering van het toezicht bleven aanvoeren. Deze kentering kwam voort uit nieuwe opvattingen over de aard van de mannelijke geslachtsdrift.

Voorstanders van toezicht op de bordelen hielden hardnekkig vast aan de traditioneel hygiënische gedachte dat seksuele onthouding voor mannen tegennatuurlijk zowel als schadelijk was. Nog in 1906 erkende de arts en stugge verdediger van de reglementering W.H. Mansholt weliswaar dat langdurige geslachtsonthouding alleen ernstige klachten tot gevolg had bij manspersonen die door erfelijke belasting toch al verzwakt waren, maar, zo vervolgde hij,

al leidt onthouding bij anderen dan niet tot ernstige stoornissen, een feit is het, dat ook de man niet het maximum van z'n werk- en denkkracht, van z'n expansievermogen bereikt dan nadat hij in de gelegenheid is z'n geslachtsfuncties te vervullen. De vrouw wordt pas geheel vrouw, wanneer ze moeder wordt, de man pas geheel man, wanneer hij cohabiteert. Van een gezonde inrichting der maatschappij mag men verlangen, dat zij met deze eischen van de natuur rekening houdt.³⁸

Dit idee van de onbedwingbare mannelijke seksuele aandrang werd echter in toenemende mate verlaten en ingeruild voor de gedachte dat alleen gewoontes en verschillen in zedelijke opvoeding verantwoordelijk waren voor het onderscheid tussen de seksen. In steeds groteren getale herriepen medici hun eerdere inzichten en verklaarden zij dat een kuis leven geen nadelige gevolgen voor de gezondheid met zich meebracht. Tekenend voor deze omslag in het medisch denken is de motie die werd aangenomen tijdens de tweede *Conférence Internationale pour la prophylaxie de la syphilis et des maladies vénériennes*, die in 1902 in Brussel gehouden werd. Unaniem verklaarden de

---

³⁸ Mansholt, in: Mansholt & Keuchenius 1906, p. 2.

aanwezig, meest medici, dat seksuele onthouding van mannen niet schadelijk was voor hun gezondheid en vanuit medisch oogpunt zelfs sterk moest worden aanbevolen. 'Kostelijke waarheden,' zo typeerde een tevreden Pierson de inhoud van de motie.³⁹

Zo bleek de beteugeling van seksuele driften voor mannen niet alleen mogelijk en onschadelijk, maar zelfs dringend gewenst. En niet louter vanuit medisch oogpunt. Ook andere delen van de abolitionistische beweging legden een sterke nadruk op de zelfbeheersing, maar dan op grond van religieuze of feministische overwegingen. Zowel protestants-christelijke groeperingen als feministen werden niet moe er keer op keer op te wijzen dat aan beide seksen dezelfde eisen der zedelijkheid gesteld dienden te worden. De laatstgenoemden gingen tegen de idee en praktijk van de ontembare geslachtsdrift van mannen het meest expliciet tekeer. Net als vrouwen hoorden ook mannen te leren zichzelf in het seksuele te beheersen. Of deze nieuwe zienswijze ook daadwerkelijke navolging ondervond, is niet te zeggen, maar wel is duidelijk dat het traditionele standpunt over de mannelijke seksualiteit tegen het einde negentiende eeuw in toenemende mate werd verlaten. Het prostitutiedebat zelf fungeerde hierbij als katalysator, zodat de verspreiding van de nieuwe opvattingen op dit gebied niet alleen de strijd tegen de gereguleerde prostitutie positief beïnvloedde, maar op haar beurt tevens door dit debat werd bewerkstelligd.

Zoals de abolitionisten met behulp van onschuldige slachtoffers de medische pretenties van het toezicht op de prostitutie wisten te reduceren tot een hygiënistische wensdroom, zo wisten zij via de ondergraving van de dubbele moraal ook de bijdrage die de reglementering zou leveren aan de handhaving van de seksuele orde volledig te diskwalificeren. Tussen 1880 en 1900 voltrok zich mede door de niet aflatende inspanningen van prostitutiebestrijders een aanzienlijke verschuiving in de maatschappelijke acceptatie van de prostitutie en in de publieke opinie betreffende het prostitutievraagstuk. De Nationale Vrouwenraad kon in 1902 voor zijn openbare vergadering, waarop dit vraagstuk aan de orde was, geen spreker meer vinden die de reglementering wilde verdedigen. 'Het is ons trouwens al meer gebeurd, dat men niet meer openlijk wilde opkomen voor de handhaving van dit stelsel,' zo deelde douairière Klerck-Van Hogendorp, oprichtster van de Nederlandsche Vrouwenbond, in

---

³⁹ Vgl. Piersons verslag van deze conferentie in *Het Maandblad, Getuigen en Redden*, 24 (1902), 10.

haar inleiding mee, en voegde daar ten overvloede aan toe: 'het is eene kentering in de publieke opinie, die wij met blijdschap constateren.'⁴⁰

Andere tijden, andere zeden

Nu de teloorgang van de reglementering van de prostitutie uiteen is gezet, resteert de vraag: waarom voltrok deze zich toen, in de decennia na 1880? Als men in aanmerking neemt dat reglementaristen en abolitionisten deels gedreven werden door identieke zorgen en motieven, waarom was dan de remedie die de eersten voorstonden steeds minder te aanvaarden? De geringe effectiviteit van het reglementaire stelsel was welbeschouwd al van meet af aan bekend. Ook de medische kennis van venerische besmetting waarover men halverwege de negentiende eeuw beschikte, was toereikend geweest om het functioneren van het toezicht ernstig ter discussie te stellen. Toch duurde het nog enkele decennia voordat dat ook daadwerkelijk gebeurde en de agitatie rond prostitutie en geslachtsziekten losbarstte. Hoe kwam dat?

Om te beginnen moeten we ons afvragen of er misschien sprake was van veranderingen in de organisatie of de aard van de prostitutie zelf, die de oorzaak vormden van de eind negentiende-eeuwse consternatie. Dergelijke veranderingen deden zich zowel binnen als buiten Nederland voor, onafhankelijk van overheidsoptreden en abolitionistische activiteiten. De voornaamste verschuiving was gelegen in de marginalisering van het klassieke bordeel. Alain Corbin beschrijft in zijn boek *Les filles de noce* (1978) de teruggang van het traditionele *maison de tolérance* tegen het einde van de negentiende eeuw als een Europees en zelfs een mondiaal verschijnsel. Tot een afname van de prostitutie leidde deze ontwikkeling echter niet, omdat haar keerzijde gelegen was in de gelijktijdige toename van de ongeregelde, zogeheten clandestiene prostitutie.

Corbin is over de achtergronden van deze veranderingen in het prostitutiewezen nogal stellig: hij schrijft ze toe aan een verschuiving in de clientèle. Het karakter van de prostitutie wordt in de ogen van Corbin in eerste instantie bepaald door de aard en de omvang van wat hij noemt seksuele frustraties. De vraag die hieruit voortkomt is

---

⁴⁰ Klerck-van Hogendorp, Inleiding, zie: Nationale Vrouwenraad van Nederland, 2.

volledig bepalend voor het aanbod. Halverwege de negentiende eeuw leefden deze frustraties volgens Corbin vooral in de onderste regionen van de samenleving en werd de cliëntèle van de prostitutie hoofdzakelijk gevormd door het stedelijke proletariaat, door migranten en door trek- en seizoenarbeiders, die voor hun seksuele behoeften voor een belangrijk deel waren aangewezen op de prostitutie. Naarmate zij meer in de samenleving integreerden en naarmate het verstoorde evenwicht tussen de seksen in deze groepen zich enigszins herstelde, veranderde dit en werden zij minder afhankelijk van de betaalde liefde. Daarentegen werden burgerlijke groepen, aldus nog steeds Corbin, in de tweede helft van de negentiende eeuw in toenemende mate geplaagd door seksuele frustraties. De laat negentiende-eeuwse romantische idealisering van de fatsoenlijke vrouw en echtgenote als een rein, kuis en seksueel terughoudend wezen maakte juist voor deze groepen de prostitutie aantrekkelijk, in de ogen van Corbin zelfs noodzakelijk. Daarnaast wijst hij op de groeiende frequentie van het gedwongen celibaat in deze groep ten gevolge van langdurig uitstel en vaak ook afstel van het huwelijk. In combinatie met de toenemende rijkdom en de wat joyeuzere levensstijl van de burgerij zouden de uit deze factoren voortkomende frustraties de behoefte aan erotisch vermaak buitenshuis hebben doen toenemen.

Gezien de nieuwe verlangens die deze groepen in seksueel opzicht koesterden, veranderde met de groeiende participatie van burgerlijke groepen ook de structuur van de prostitutie. Als voornaamste onderdeel van de veranderde vraag noemt Corbin de behoefte aan verleiding, de suggestie van verovering en avontuur. De vreugdeloze afwerking van de seksuele noden van het proletariaat die eerder de kern van de prostitutie vormde, maakte plaats voor nieuwe vormen, waarin de indruk dat de klant een heuse verovering maakte zo veel mogelijk in stand gehouden werd. De gereguleerde bordelen, met hun voorspelbare rituelen en hun aanbod van willoze prostituées, waren op deze nieuwe vraag absoluut niet berekend. Voor zover zij bleven bestaan, legden zij zich toe op exotische specialiteiten om aan de wensen van de nieuwe cliëntèle tegemoet te komen. Maar het was vooral de vrije prostitutie die in reactie op de burgerlijke behoeften tot bloei kwam. Nieuwe instituties als het warenhuis en het moderne café en nieuwe beroepen als winkelmeisje, dienstster en kelnerin maakten de verspreiding van nieuwe, op de veranderde vraag toegesneden vormen van prostitutie mede mogelijk. De ondergang van het bordeel ging zo dus vergezeld van een grotere en vooral een diffuse spreiding van de ontucht.

Een aantal van de veranderingen die Corbin signaleert, lijkt ook voor Nederland plausibel. Ook hier was er sprake van een tweezijdige ontwikkeling. Enerzijds was er een afname van gereguleerde bordelen, waarbij de duurdere en meest luxueuze instellingen bleven bestaan.⁴¹ Anderzijds was er sprake van een groei van de clandestiene prostitutie. De opkomst van rendez-vous huizen, café-chantants, variété-theaters, cafés met damesbediening en vergelijkbare ontmoetingsplaatsen kunnen in dit verband worden genoemd.⁴² Dat deze veranderingen inderdaad samenhangen met een verschuiving in de cliëntèle, zoals Corbin poneert, is goed mogelijk, maar daarmee blijft er nog veel in het duister. Zelfs wanneer we het door Corbin gelegde verband tussen vraag en aanbod in de prostitutie overnemen, is over de achtergrond van deze verschuiving, als ook over de evolutie van de seksuele vraag weinig met zekerheid te zeggen.

Wat betreft de veronderstelde seksuele frustraties onder burgerlijke groepen geldt dat één van de door Corbin genoemde achtergronden hiervan, de hoogte van de huwelijksleeftijd onder de beter bedeelde, ook in Nederland door tijdgenoten geregeld als een problematisch aspect van de prostitutiekwestie werd genoemd. De algemene trend in de laatste decennia van de negentiende eeuw wijst echter *niet* in de door Corbin aangegeven richting: na 1870 nam het aantal mannen en vrouwen dat in het huwelijk trad enigszins toe, terwijl de huwelijksleeftijd daalde, ook onder mannen afkomstig uit de hogere sociale klassen.⁴³ In dit opzicht komt de situatie in Nederland dus niet met die in Frankrijk overeen. Weliswaar bleef het verschil in huwelijksleeftijd tussen mannen uit lagere en hogere klassen gehandhaafd, maar van een toenemend uitstel of afstel van het huwelijk binnen de laatste categorie was geen sprake. Daar komt bij dat het verband tussen huwelijksleeftijd en prostitutiebezoek aanvechtbaar is. Zeker nu dankzij de inspanningen van de abolitionisten bekend is dat niet alleen, of zelfs in hoofdzaak, ongetrouwde mannen van de prostitutie gebruik maakten.

Evenmin is het mogelijk met stelligheid iets te zeggen over de verlangens van de nieuwe prostitutiekanten. Om de aard van het

---

⁴¹ Vgl. Stemvers 1985, 67-72.

⁴² Huitzing 1983, 25-26; voor ontwikkelingen in het uitgaansleven, vgl. ook Vergeer 1990.

⁴³ Vgl. Van Poppel 1993.

verband tussen de veranderde sociale herkomst van de klanten en de evolutie van de seksuele vraag te kunnen schetsen, zou meer onderzoek vereist zijn. Zeker lijkt het wel dat er binnen de prostitutie sprake was van toenemende differentiëring, zoals die tezelfder tijd ook op andere gebieden van het sociale en economische leven plaatsvond. In dat licht zou de prostitutiekwestie begrepen kunnen worden als een reactie van burgerlijke groepen die zich door de grotere nabijheid van burgerij en prostitutie bedreigd voelden. Deze redenering is echter weinig dwingend. De strijd tegen het *gereglementeerd* bordeel zoals die in Nederland gevoerd werd, mag op de hier geschetste veranderingen nauwelijks een adequaat antwoord heten. Bovendien hadden vergelijkbare, maar veel geprononcerdere ontwikkelingen in Frankrijk heel andere gevolgen. Daar leidden ze in combinatie met andere, voornamelijk demografische omstandigheden tot de eerder al genoemde vrees voor degeneratie en ontvolking, tot een obsessieve preoccupatie met venerische gevaren en tot een extreme vorm van sanitair toezicht, die in de plaats kwam van de traditionele reglementering.

De conclusie luidt dan ook dat de autonome afname van de klas-sieke bordelen en de groeiende differentiatie binnen het prostitutiewezen de ondergang van de reglementering in Nederland waarschijnlijk hebben bespoedigd, maar dat de eind negentiende-eeuwse agitatie rond prostitutie en geslachtsziekten niet bevredigend verklaard wordt door deze veranderingen. De strijd tegen het toezicht op de prostitutie liep in hoge mate achter de feiten aan. De gereglementeerde bordelen waren al lang op hun retour.

Wanneer de verontrusting rond prostitutie en geslachtsziekten niet goed begrepen kan worden in het licht van veranderingen in de prostitutie zelf, moeten we nagaan of de incidentie van geslachtsziekten misschien een sterke stijging doormaakte tegen het einde van de negentiende eeuw. Veel is daarover niet bekend. Het meest informatief zijn opnieuw de legerstatistieken. Zij vertonen vanaf het midden van de vorige eeuw een dalende trend. Rond 1850 bedroeg het aantal gevallen van geslachtsziekten jaarlijks zo'n 12 procent van de manschappen, in de jaren tachtig was dat ruim 9 procent. Omstreeks 1900 cirkelde dit percentage nog rond de 3, en aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was het tot onder de 2 procent gedaald.⁴⁴ Dat het hier om legerstatistieken gaat, is natuurlijk een

---

⁴⁴ Voor het besmettingscijfer van 1850, vgl. Stemvers 1981, 5; daarna: Haustein 1927, 702-703.

aanzienlijke beperking. Gezien de diffusere spreiding en grotere diversiteit van de prostitutie is het denkbaar dat de verspreiding van venerische aandoeningen onder burgers in de laatste decennia van de vorige eeuw juist een groter bereik kreeg. Daartegenover staan echter belangrijke verbeteringen op hygiënisch gebied, die het eerder waarschijnlijk maken dat ook de incidentie van geslachtsziekten in de civiele maatschappij vanaf het midden van de eeuw langzaam begon af te nemen. Een duidelijke conclusie op dit punt moet echter achterwege blijven.

Noch de prostitutie zelf, noch de incidentie van geslachtsziekten lijkt voor zover valt na te gaan veel bij te dragen aan een goed begrip van het ontstaan van de prostitutiekwestie in de tweede helft van de negentiende eeuw. Wel is duidelijk dat beide kwaden *in de perceptie van tijdgenoten* sterk in betekenis toenamen en als zodanig werkten zij de facto wel degelijk als oorzakelijke omstandigheden. Ter verklaring van het ontstaan van de prostitutiekwestie moet dan ook vooral de vraag beantwoord worden naar de achtergrond van de groeiende *aanstoot* die tijdgenoten namen aan het tweekoppige euvel van prostitutie en geslachtsziekten. Ik zal een poging ondernemen deze achtergrond te schetsen, waarin een aantal reeds bestaande interpretaties van ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving in deze periode zijn verdisconteerd. Vertrekpunt van deze poging zijn de verschuivingen in de Nederlandse politieke en maatschappelijke verhoudingen, die zich in de tweede helft van de vorige eeuw voltrokken. Deze lagen, via verschillende nog nader te beschrijven tussenschakels, aan de basis van de hevige bestrijding van prostitutie en reglementering.

Een eerste verandering betreft de binnenlandse politieke verhoudingen. De bestaande heerschappij van de liberalen begon in het laatste kwart van de vorige eeuw zichtbare barsten te vertonen. De opkomst van de confessionelen, tot uitdrukking komend in de confessionele partijvorming en de maatschappelijke organisatie van de religieuze achterban, droeg daar in belangrijke mate toe bij. In eerste instantie ging het vooral om de protestants-christelijke richting; deze wist zich al vroeg in een moderne politieke partij, de ARP, te organiseren. De katholieken volgden later. De opkomende protestantse confessionelen profileerden zich op verschillende punten. De schoolstrijd was hun voornaamste zorg, maar ook op het gebied van zedelijkheid, huwelijk, gezin en seksualiteit kwam de groeiende macht van de confessionelen duidelijk tot uitdrukking. Zij streefden naar een nieuwe politiek van het persoonlijke, waarbinnen voor de overheid een aanzien-

lijk ruimere taak was weggelegd dan in de klassieke liberale conceptie.⁴⁵

Dat confessionelen en liberalen vaak radicaal tegenover elkaar stonden waar het ging om verdergaande overheidsbemoediging met het persoonlijk leven betekent niet dat de aandacht voor zedelijkheid en moraal bleef voorbehouden aan confessionele politici. Nieuwe politieke bondgenootschappen ontstonden, waarbij op het punt van de zedelijkheid katholieken en protestanten elkaar opzochten, maar waarbij ook de toenadering tussen protestanten en liberalen op sommige punten opmerkelijk was. De afkalving van het eertijds dominante liberalisme dreef laatstgenoemden steeds meer in de richting van hun confessionele concurrenten. In de jaren tachtig stonden liberalen en anti-revolutionairen al geregeld zij aan zij in hun streven naar versteving van het morele karakter van de natie en na 1900 nam de verwantschap tussen beide groepen verder toe.⁴⁶

De politieke verschuivingen - de afbrokkeling van het klassieke liberalisme en de opkomst van de confessionelen - vormden uitdrukking zowel als voedingsbodem van een nieuwe manier van denken over de zedelijkheid die tegen het einde van de eeuw in uiteenlopende maatschappelijke initiatieven geconcretiseerd werd. Het waren ondernemende protestants-christelijke groepen die voorop liepen bij het uitdragen van deze nieuwe gedachten. In een wijd vertakt verenigingsleven, waarvan de NVP en de Vrouwenbond belangrijke onderdelen waren, bestreden zij de ontoelaatbaar geworden vrijplaatsen van losbandigheid en ontucht, zoals de prostitutie en de kermis, en andere kwalijke uitwassen, waaronder nieuw-malthusianisme en pornografie. In dit licht bezien vormde de prostitutiekwestie een onderdeel van een breder proces van moralisering dat tegen het einde van de vorige eeuw inzette, en dat uiteindelijk zijn neerslag vond in de zedelijkheidswetgeving van 1911.⁴⁷

Behalve de politieke verschuivingen speelden in de tweede plaats ook veranderingen in maatschappelijke verhoudingen in meer alge-

---

⁴⁵ Vgl. Stuurman 1983, hoofdstuk 5.

⁴⁶ Zie uitgebreider hierover het onderzoek van Te Velde 1992. Ook op het gebied van sociale politiek was er in sommige gevallen sprake van onverwachte gelijkgezindheid van liberalen en confessionelen. De Rooy illustreert dat aan de hand van de totstandkoming van de Kinderwetten van 1901. Vgl. De Rooy 1992, 53-56.

⁴⁷ Voor deze interpretatie, vgl. Stuurman 1983; Stemvers 1985; Hekma 1987.

mene zin een rol. Op dit punt kunnen de ontwikkelingen worden samengevat als een vermindering van machtsverschillen tussen verschillende groepen, ook wel aangeduid met het begrip functionele democratisering.⁴⁸ Deze voltrok zich binnen een tweetal betrekkingen: die tussen sociale klassen en die tussen de seksen.

Op het eerste vlak ging het om de geleidelijke afname van de sociale afstand tussen de verschillende maatschappelijke lagen. De wereld van armen, paupers en werklieden en die van de betere standen kenden vóór 1850 maar weinig raakpunten. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam hierin enige verandering. Urbanisering en industrialisering maakten een frequenter contact tussen beide werelden onvermijdelijk en droegen ertoe bij dat deze in toenemende mate op elkaar aangewezen raakten. Op deze nieuwe situatie waarin stedelijk proletariaat en burgerlijke groepen elkaar troffen, volgde van beide zijden reactie.

Voor burgerlijke groepen vormde de groeiende wederzijdse afhankelijkheid op den duur de aanleiding om hun inspanningen ter verheffing van het volk extra vaart en een groter bereik te geven. De hygiënisten behoorden tot de eersten die een grotere belangstelling voor de erbarmelijke omstandigheden van stedelijke armen trachtten aan te kweken, maar aanvankelijk vonden hun opvattingen weinig weerklink. Pas na 1870 raakte de gegoede burgerij overtuigd van de noodzaak van speciale voorzieningen op het gebied van de openbare hygiëne en van maatregelen gericht op de verbetering van de levensomstandigheden van de arbeidende klasse.⁴⁹

Met de voortschrijdende industrialisatie werd de behoefte tot beschaving van de arbeidersklasse in burgerlijke kringen dringender gevoeld. Het is mede onder invloed van de inspanningen van deze kringen dat zich in de levensstijl van arbeiders veranderingen voordeden. Ali de Regt spreekt in dit verband van civilisering, die zich uitte in een gedisciplineerder levenswijze, een sterker arbeidsethos en een grotere nadruk op gezinsleven en huiselijkheid. Maar deze veranderingen vonden niet alleen plaats onder invloed van burgerlijke beschavingsarbeid. Ook de rivaliteit tussen arbeiders onderling leidde tot een grotere differentiatie, waarbij georganiseerde en geschoolde arbeiders zich van anderen onderscheidden door de navolging van burgerlijke gedragspatronen. In hun streven naar een fatsoenlijk en

---

⁴⁸ Vgl. hiervoor Elias 1985 (1970), 75-76.

⁴⁹ Vgl. Houwaart 1991, 324-325.

geregeld leven werden zij door de arbeidersbeweging ondersteund.⁵⁰

Beide strevingen, die van burgerlijke beschavers en die van opklimmende arbeiders en hun voormannen, legden nadruk op zindelijkheid en huiselijkheid. De strijd voor een fatsoenlijk bestaan was vooral een strijd voor goede en propere woningen en tegen heersende misstanden, waarvan drankmisbruik en prostitutie als de voornaamste werden beschouwd. De bemoeienis met de prostitutie van maatschappelijke bovenlagen en van vaak socialistisch geïnspireerde leidsmannen van arbeiders is in dit licht dus vooral te beschouwen als een onderdeel van een proces van civilisering van de arbeidersklasse.

Een vergelijkbare ontwikkeling voltrok zich tussen mannen en vrouwen. De machtswinst van vrouwen in de tweede helft van de negentiende eeuw uitte zich op zichtbare wijze in de opkomst van een vrouwenbeweging. Hoewel het feminisme van de eerste feministische golf primair gericht was op de toegang tot de openbare sfeer en zich sterk maakte voor onderwijs, fatsoenlijke betaalde arbeid en kiesrecht voor vrouwen, vormde de aanval op de heersende seksualiteitsopvatting een tweede wezenlijk aspect van de toenmalige vrouwenbeweging. De essentie van beide aspecten is bondig weergegeven in de leuze van de Engelse feministen: *votes for women, chastity for men*. Feministen betwisten de onbeheersbaarheid van de mannelijke seksualiteit en benadrukten consequent de wenselijkheid van zelfbeheersing. Net zo goed als voor vrouwen, was voor mannen de beteugeling van hun geslachtsdrift mogelijk en vereist. Dit onderdeel van het feministisch streven is een specifieke variant van de eind negentiende-eeuwse beschavingsarbeid waarvan hierboven sprake was. Deze feministische variant was niet primair gericht op de lagere klassen, maar op seksuele opvoeding en zedelijke verheffing van *mannen*, niet in de laatste plaats die van burgerlijke afkomst. Of de feministische aanval op de mannelijke seksualiteit praktisch resultaat opleverde is de vraag, maar wel slaagden vrouwen er via deze ingang in de discussie over prostitutie en geslachtsziekten een nieuwe wending te geven die in ruimere kring aansloeg en die mede de verhevigde aandacht voor deze kwesties verklaart. Zo is de prostitutiekwestie tevens te begrijpen als een gevolg van de machtswinst van vrouwen en de toenemende betekenis van het feminisme als maatschappelijke factor.

---

⁵⁰ Voor deze veranderingen in het leven van arbeiders, die onder dwang van burgerlijke groepen, dan wel als gevolg van statusrivaliteit tussen verschillende groepen arbeiders tot stand kwamen, zie De Regt 1984.

De functionele democratisering van de verhoudingen tussen sociale klassen en tussen mannen en vrouwen leidde vooral tot een grotere gevoeligheid voor tekenen van machtsongelijkheid die eerder als vanzelfsprekend werden ervaren. Voor de sociale kwestie ontstond in de laatste decennia van de negentiende eeuw een grotere belangstelling. Verlichte burgers raakten geschokt door de omstandigheden waaronder andere mensen moesten leven en achtten deze niet langer toelaatbaar. '(D)e burger kreeg een slecht geweten,' in de formulering van Jan Romein, en begon te twijfelen aan zijn 'recht op uitbuiting'.⁵¹ Ten aanzien van de maatschappelijke onderschikking van vrouwen verschoven eveneens geleidelijk de denkbeelden. Beide ontwikkelingen kruisten elkaar in het prostitutiedebat. Met de afname van machtsverschillen tussen klassen en tussen seksen werd het systeem van reglementering, als geformaliseerde uitbuiting van vrouwen uit de onderste lagen van de samenleving, vanaf het einde van de jaren zeventig in toenemende mate als een onaanvaardbare onrechtvaardigheid gezien, een pijnlijke rest uit het verleden. Het *dédain* waarmee de eerste generatie hygiënisten, die zich toch al aanzienlijk meer dan hun tijdgenoten bekommerde om de sociale kwestie, kort na het midden van de eeuw over prostituées oordeelde, kwam bij latere deelnemers niet meer voor en sprak niet langer vanzelf. Pierson vertolkte de nieuwe denkbeelden toen hij zich, in reactie op de reglementaristische opvatting dat buiten het huwelijk de prostitutie het minst schadelijke middel is ter bevrediging van de mannelijke geslachtsdrift, afvroeg:

zelfs aangenomen, dat het waarheid is en de prostitutie de minst gevaarlijke bevrediging is, wie geeft u recht daarom een ander aan uw ontembare lusten op te offeren? Wie geeft u recht, daar de dochters van de armen voor te gebruiken, die door gebrek aan opvoeding de noodige steunsels missen voor hare zedelijkheid en eerbaarheid, welke het meisje van de hoogere standen omringen?⁵²

De abolitionistische opvattingen sloten sterk aan bij de nieuwe gevoeligheden en dankten mede daaraan hun groeiend overwicht. Abolitionisten waren in dit opzicht aanmerkelijk 'moderner' dan hun tegenstanders en onderstreepten waar zij konden de anachronistische trekken van de reglementering. Dit moderne karakter van het aboli-

---

⁵¹ Romein 1976 (1967), 281.

⁵² Pierson 1889, 10.

tionistisch streven staat in contrast met het meer gangbare beeld van de prostitutiebestrijders als een groep zedelijkheidsapostelen die met hun puriteinse moralisme de meer progressieve idealen van de hygiënisten hebben gesmoord. Dat is een verkeerde voorstelling van zaken: veel meer dan een maatschappelijke reactie vormde het abolitionisme, óók de christelijke richting daarbinnen, juist een uitdrukking van de modernisering van de samenleving.⁵³

Zowel op politiek als op een breder maatschappelijk gebied was er in de laatste decennia voor 1900 sprake van belangrijke omwentelingen. Een derde centrum van verandering bevond zich een stuk verder op de achtergrond, maar speelde indirect wel een bescheiden rol bij het ontstaan van de belangstelling voor prostitutie en geslachtsziekten. Het betrof hier veranderingen in de internationale betrekkingen die de wedijver tussen staten verscherpten. Internationale vergelijking op het gebied van militaire weerbaarheid, economische produktiviteit, koloniale expansie en bevolkingsgroei leidde rond 1900 in verscheidene Europese landen tot een opmerkelijke preoccupatie met de kwaliteit van de bevolking in deze landen. Binnen deze preoccupatie nam de vrees voor degeneratie die zou optreden door het voortwoekeren van tuberculose, alcoholisme en geslachtsziekten een voorname plaats in. Zoals we zagen liep Nederland in dit opzicht zeker niet voorop, maar dat de staat gezonde burgers nodig had was rond 1900 ook hier een wijd verspreid denkbeeld, ontstaan in reactie op de verontrusting over morele slapte en het gebrek aan weerbaarheid van de Nederlandse natie. Dergelijke verontrusting stimuleerde gedachten over de teling van een gezond nageslacht en bevorderde pogingen om besmetting en zogeheten kiembeschadiging tegen te gaan. De bedreiging die venerische kwalen vormden voor gezinnen en nageslacht verleende in Nederland extra gewicht aan de roep om een bordeelverbod. Daarmee is de prostitutiekwestie tenslotte ook geworteld in de zorg voor de gezondheid van nieuwe generaties.

Het bovenstaande is het beste trapsgewijs te resumeren. Veranderingen in de politieke verhoudingen, tekenen van functionele democratisering en verscherpte internationale rivaliteit zijn dan parameters op de achtergrond. Tegen die achtergrond kregen bepaalde bewegingen gestalte: een voornamelijk confessioneel zedelijkheidsoffensief, een intensivering van de burgerlijke beschavingsarbeid, de arbeiders-

---

⁵³ Voor het meer gangbare beeld van het abolitionisme zie i.h.b. Hekma 1984. Aan de complexe verhouding tussen confessionelen en het moderniseringsproces is aandacht besteed door De Rooy 1992.

beweging, de eerste feministische golf en een verhoogde interesse in kwaliteit en omvang van de bevolking. Binnen deze bewegingen profileerden zich weer bepaalde groepen waarvan we de exponenten eerder als deelnemers aan het prostitutiedebat tegenkwamen: orthodox protestanten, hygiënisten, burgerlijke beschavers, voormannen der arbeiders, feministen, militair-geneeskundigen en bevolkingshygiënisten. Zowel reglementaristen als abolitionisten treffen we hier aan. Beide richtingen kwamen voort uit een gedeeltelijk overlappende achtergrond en dat verklaart het gemeenschappelijke element in hun verder sterk uiteenlopende benadering: voor beide zijden vormde de prostitutie met aanhangend venerisch leed niet langer een private aangelegenheid, maar stond de politiek-maatschappelijke betekenis ervan op de voorgrond. Al was het om diverse redenen, voor alle hier genoemde groepen gold dat hun bemoeienis met prostitutie en geslachtsziekten een duidelijk politieke lading bezat.⁵⁴

Hetzelfde, maar dan in versterkte mate, gold voor hun keuze tegen de *reglementering* van de prostitutie. Op dit punt blijkt dat de achtergronden van het ontstaan van reglementarisme en abolitionisme slechts voor een gedeelte samenvielen. De representanten van een eerdere generatie, te weten de hygiënisten en de militair-geneeskundigen, vallen hier af. Voor hen was het controleren van de prostitutie belangrijk, maar zij waren te zeer verbonden met de liberale hegemonie en de maatschappelijke verhoudingen van een eerder tijdperk om ook aan de gereguleerde prostitutie aanstoot te nemen. Latere lichten die zich met de prostitutie bezighielden zagen juist in de reglementering de concrete uitdrukking van wat zij bij uitstek bestreden: de sanctionering van ontucht en onzedelijkheid door de liberale overheid, de onbezwaarde uitbuiting van de lagere klassen, de dictatuur van de mannelijke geslachtsdrift. Meer nog dan de prostitutie in haar algemeenheid was de reglementering een ideale metafoor voor deze misstanden. Vooral daarom werd de strijd tegen de reglementering aan het einde van de negentiende eeuw door uiteenlopende groepen met zoveel inzet gevoerd.

---

⁵⁴ Deze politisering deed zich rond 1900 eveneens voor in relatie tot andere kwesties, zoals de voortplanting (vgl. het verzet tegen nieuw-malthusianisme en de opkomst van de eugenetiek), drankmisbruik, onderzoek naar het vaderschap. Voor dit laatste, zie Sevenhuijsen 1987.

Literatuur

- Bergh, W. van den, *De strijd tegen de prostitutie in Nederland*. 's Gravenhage, 1879.
- Brioux, E., *De beschadigden. Toneelstuk in drie bedrijven*. Vertaald door Titia van der Tuuk. Amsterdam, 1902 (1901).
- Cassel, Jay, *The secret plague: Venereal disease in Canada, 1838-1939*. Toronto/Buffalo/London, 1987.
- Corbin, Alain, *Les filles de noce. Misère sexuelle et prostitution*. Parijs, 1982 (1978).
- Corbin, Alain, L'hérédosyphilis ou l'impossible rédemption. Contribution à l'histoire de l'hérédité morbide. *Romantisme, Revue du dix-neuvième siècle*, 11 (1981), 31, 131-149.
- Daalen, Rineke van, Tot behoud van de gezondheid. Leefregels en een sociaal programma op wetenschappelijke basis. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 17 (1990), 1, 47-73.
- Dekker, Rudolf, De Middernachtzending, een buitenparlementaire actiegroep. In: S. Faber e.a., *Criminaliteit in de negentiende eeuw*. Hollandse Studiën 22. Hilversum, 1989, 109-113.
- Donkersloot, N.B., Moet de staat het bestaan van openlijke prostitutie erkennen? *Geneeskundige Courant*, 10 (1856), 44.
- Elias, Norbert, *Wat is sociologie?* Utrecht/Antwerpen, 1984 (1970).
- Festen, H., *125 Jaar geneeskunst en maatschappij. Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst*. z.p., 1974.
- Fournier, Alfred, *Syphilis en huwelijk*. Vertaald door Dr. H. Boshouwers. Amsterdam, 1905 (1880).
- Gerritsen, C.V., *Eenige bezwaren tegen het reglementeeren der prostitutie*. Amersfoort, 1882.
- Handelingen van het nationaal congres tegen de prostitutie*. 's Gravenhage, 1889.
- Haneveld, G.T., Bij het eeuwfeest van de gonokok: het belang van zijn ontdekking en de ontvangst daarvan in Nederland. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 123 (1979), 2, 1875-1878.
- Haustein, H., Statistik der Geschlechtskrankheiten. *Handbuch der Haut- und Geschlechtskrankheiten*, XXII (1927), 238-1018.
- Hekma, Gert, Getemde ontucht. *Verzorging, Tijdschrift voor Verzorgings-sociologie*, 1 (1984), 3, 19-36.
- Hekma, Gert, *Homoseksualiteit, een medische reputatie. De uitdoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland*. Amsterdam, 1987.
- Houwaart, E.S., *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland, 1840-1890*. Groningen, 1991.
- Huitzing, An, *Betaalde liefde. Prostituees in Nederland 1850-1900*. Bergen, 1983.
- Jacobs, Aletta H., *Herinneringen*. Nijmegen, 1985 (1924).
- Klerck-Van Hogendorp, Marianne, *Een woord aan de vrouwen van Nederland*. 's Gravenhage, 1883/1884.
- Kluit, M. Elisabeth, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten, 1815-1865*. Amsterdam, 1970.
- Lieburg, M.J. van, De syfilitische patiënt in de geschiedenis van het Nederlandse

- ziekenhuiswezen vóór 1900. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 8 (1982), 156-179.
- Mansholt, W.H. & E.A. Keuchenius, *Reglementeering der prostitutie*. Pro en Contra, serie II no. 4. Baarn, 1906.
- Mounier, G.J.D., *Onderzoek naar de beteekenis van de statistiek der venerische en syphilitische ziekten bij de landmacht in het Koninkrijk der Nederlanden*. 's Gravenhage, 1889.
- Nationale Vrouwenraad van Nederland, *Bespreking van het prostitutie-vraagstuk op de openbare vergadering te Rotterdam van 2 april 1902*. Rotterdam, 1902.
- Nijhoff, G.C., Het huwelijk van den gonorrhoeicus. *Geneeskundige Bladen uit Kliniek en Laboratorium voor de praktijk*, 1 (1894), 227-246.
- Noordam, D.J., Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*, Leids Jaarboekje 1992), 84 (1992), 150-181.
- Nye, Robert A., *Crime, madness and politics in modern France. The medical concept of national decline*. Princeton, 1984.
- Pierson, H., *Gewettigde ontucht*. Arnhem, 1878.
- Pierson, H., *Tweeërlei zedewet?* 's Gravenhage, 1889.
- Poppel, Frans van, Marriage as a farewell to youth: regional and social differentiation in the age at marriage in the nineteenth-century Netherlands. *Paedagogica Historica*, 29 (1993), 1, 93-123.
- Rapport van de commissie tot onderzoek naar den omvang en den aard der hier bestaande prostitutie*, 1897. Gemeente Archief Amsterdam, inv.nr. 5136.
- Regt, Ali de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie*. Amsterdam/Meppel, 1985 (1984).
- Rénon, Louis, *De drie volksziekten. Geslachtsziekten, alcoholisme, tuberculose*. Vertaald door M. Kamerling. Amsterdam, 1906 (1904).
- Romein, Jan, *Op het breukvlak van twee eeuwen*. Amsterdam, 1976 (1967).
- Rooy, Piet de, 'Dat de evenaar noch naar links, noch naar rechts doorzwikke.' De professionelen en de moderne natie. In: Uwe Becker (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*. Amsterdam, 1992, 39-60.
- Schram, P.L., *Hendrik Pierson. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de inwendige zending*. Kampen, 1968.
- Sevenhuijsen, Selma L., *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland 1870-1900*. Amsterdam, 1987.
- Sijmons, Diet, *'De prostitutie-quaestie', 1878-1911*. Doctoraalscriptie RUU, 1976.
- Slobbe, J.F. van, *Bijdrage tot de geschiedenis en de bestrijding der prostitutie te Amsterdam*. Amsterdam, 1937.
- Stemvers, F.A., Geslachtsziektenbestrijding 1850-1880. *Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek*, 4 (1981), 1-24.
- Stemvers, F.A., *Meisjes van plezier. De geschiedenis van de prostitutie in Nederland*. Weesp, 1985.
- Stuurman, Siep, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen, 1983
- Swaan, Abram de, Het medisch regiem, I, II en III (1981). In: Abram de Swaan,

- De mens is de mens een zorg.* Amsterdam, 1983, 151-219.
- Swaan, Abram de, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd.* Amsterdam, 1989.
- Temkin, O., On the history of 'morality and syphilis' (1927). In: O. Temkin, *The double face of Janus, and other essays in the history of medicine.* Baltimore/London, 1977, 472-484.
- Velde, Henk te, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918.* 's Gravenhage, 1992.
- Vergeer, Charles, *Toen werden schoot en boezem lekkernij. Erotiek van de Tachtigers.* Amsterdam, 1990.
- Westland, Cora, *Eugène Brioux.* 's Gravenhage, 1915.